

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)
Volume 5 Issue 3 p. 207-222, May 2013

İlk ve Ortaçağlarda Zile *Zile in the Ancient and the Middle Ages*

Mustafa Şahin
MEB- Ankara

Öz: Bu makale Tokat ilinin Zile ilçesinin İslamiyet öncesi ve sonrası tarihi dönemlerini karşılaştırmaktadır. Hitit, Frig, Pers, Yunan, Pontus, Roma, Bizans, Müslüman Araplar, Selçuklular, Beylikler ve Osmanlılar döneminde önemli bir şehir olan Zile'nin, İslamiyet'ten önceki dönemlerde yaşadığı parlak devir İslâmî devirde diğer Anadolu şehirlerinin gelişmesiyle yavaş yavaş kaybolmuştur. Şehirdeki panayır çok eski çağlardan beri burayı canlı bir ticaret merkezi yapmıştır. Bu canlılık şehrin ekonomik ve askeri yönden güçlü olmasını sağlamıştır. Müstahkem kalesi de buranın alınmasını güçleştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zile, Anzilia, Tokat, Zile Panayırı.

Abstract: This article compares the pre-Islamic and Islamic periods of Zile district of Tokat province. Zile an important city during the times of Hittite, Phrygia, Persian, Greek, Pontus, Roman, Byzantian, Muslim Arabian, Seljuks, Seigniories and Ottomons but its significance faded away in Islamic priods as other Anatolian cities gained prominence. The city fair since the ancient age has not only made Zile a vibrant trade center but also a powerful economic and military center. Its well-fortified castle also made it difficult to be conquered.

Key Words: Zile, Anzilia, Tokat, Zile Fair, Turkey

Giriş

Bugün, Tokat ilinin en büyük ilçelerinden olan Zile, bulunmuş olduğu yer itibariyle kuzey yarım küresinde 40 derece 17 dakika kuzey enleminde ve 35 derece 97dakika doğu boylamında yer alır. Bağlı olduğu Tokat iline 70 km. uzaklıktadır.

Doğusu, Tokat ili Turhal ilçesi; kuzeyi Amasya ili Göynücek ilçesi; güneyi, Tokat ili Artova ilçesi ve Yozgat ili Kadışehri ilçesi; batısı, Yozgat ili Çekerek ilçesi ile çevrilidir.¹ Denizden yüksekliği 700 m.dir. Yüzölçümü 1512 km²'dir.

Yeryüzü şekilleri itibariyle bir dağ eteği ovasını andıran Zile, yükseltisi az olan bir şehirdir. Yüksek dağ silsileleri olmayan, doğu-batı doğrultusunda uzanan Deveci Dağları² şehrin güneyinde de Zile Dağları uzanır. Kuzeyden ve batıdan 1400 m. ve güneyinden yaklaşık 1900 m. yükseklik gösteren dağ sıralarıyla kuşatılmış olan ilçe alanı doğuya doğru açılır. Şehrin kuzeyini ihtiyar sırtlar çevirmiş olup zamanla buralar aşınmıştır. Şehir içinde yer yer yükselen Kale, Hüseyin Gazi, Akbaba (Ağbaba), Sivri Çal gibi tepeler vardır. Zile ovasının kuzey ve batı sırtlarında Paleozoik dönem arazisi uzanır. Yaş sırası itibari ile bu devir arazisini

¹ Zile Belediyesi 1991-1994 Çalışma Raporu, Zile 1994, 5.

² Deveci Dağları Kadışehri ile Zile arasında olup en yüksek zirvesi 1892 metredir.

takip eden Devan Devir Arazisi uzanır. Bu arazi yapısı ile Zile, deprem bölgesinde yer almaktadır.³

Zile çevresinin en önemli akarsularından olan Çekerek Irmağı'na Antik Çağdan Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadarki dönemin tarihi belgelerinde rastlanmaktadır. Nitekim Sedat Alp tarafından ırmağın adı Zuliya olarak belirlenmiştir. Bu isim ile Zile arasındaki fonetik bağ dikkate alındığında, ırmağın adının bu tarihlerde Zile Irmağı olarak geçtiği tahmin edilebilir. Irmağın adı Klasik Çağda Sclax (İskit) olarak geçmektedir. Sclax ismi Sakae, Saka gibi İskitler için kullanılan bir kelimedir. Bu isim bölgede İskitler'in etkin olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Kelimenin Zile kelimesi ile bir fonetik bağı kendiliğinden görülmektedir. Çekerek ırmağının Antik Çağdaki ismi ise Scylax (İskit) olarak geçmektedir.⁴

Bugün, Zile ilçesi ulaşım bakımından iyi bir konumda olup bulunduğu yer itibarıyla çok sayıda şehre bağlanmaktadır.

Zile'nin çevre il ve ilçelere uzaklıkları şöyledir.

Zile-Turhal arası 22 km

Zile-Çekerek arası 50 km

Zile-Kadışehri 50 km

Zile-Tokat arası 70 km

Zile-Amasya arası 80 km

Zile-Artova arası 105 km

Zile-Yozgat arası 133 km

Zile-Sivas arası 167 km

Zile-Samsun arası 220 km

Zile-Ankara arası 280 km

Zile-İstanbul arası 780 km

Zile-İzmir arası 1010 km

Ayrıca Zile-Samsun ve Zile-Sivas demiryolu kurulmuş olup karşılıklı yük ve yolcu seferleri yapılmaktadır. Zile-Alaca yolunun tamamlanması ile Ankara-Zile arası yaklaşık yüz km. kısalmıştır.

Özellikle Ortaçağlarda Zile denilince sadece bugünkü Zile akla gelmemektedir. Köhne⁵ sınırından Karahisar-ı Behramşah'a⁶, Karamağara,⁷ Acıacıhöyük,⁸ Özükaşak,⁹ Kadışehri'nin¹⁰ tamamı ile Sulusaray,¹¹ Yeşilyurt ve Çorum'un Alaca ilçesinin bir kısmını da kapsayan geniş bir alanı ifade etmekteydi.

³Tokat1973 İl Yıllığı, (Ankara 1973), 35.

⁴Sedat Alp, "Die Hethitischen Tontafelentdeckungen auf dem Maşat Höyük", *Belleten*, XLIV/173, 48-58'den naklen Ahmet A. Tırpan, Seda Akarsu ve Fuad Önemli, "Anahita'nın Kutsal Kenti Zile", *Tarih ve Kültürü İle II. Zile Sempozyumu 6-9 Ekim*, Bildiriler, (İzmir: Zile Belediyesi Kültür yay., 2002), 394.

⁵ Yozgat ilinin büyük ilçelerinden birisi olan Sorgun.

⁶ Yozgat ilinin ilçelerinden birisi olan Akdağmadeni.

⁷ Yozgat ilinin ilçelerinden birisi olan Saraykent.

⁸ Yozgat ilinin ilçelerinden birisi olan Çekerek.

⁹ Kadışehri-Çekerek arasında Çekerek ilçesine bağlı bir kasaba.

¹⁰ Tokat ilinin ilçelerinden birisi olup antik dönemde önemli yollar üzerinde bulunan Sebastopolis şehri.

¹¹ Tokat ilinin ilçelerinden birisi.

1. Zile İsminin Nereden Geldiği ve Anlamı

Hititler zamanında da Zile'nin ismi Anzilia olarak geçmektedir.¹² Tahsin Özgüç tarafından Maşathöyük'te yapılan arkeolojik kazılarda ele geçirilen Hitit İmparatoru III. Tuthaliya'ya (M.Ö. 1410-1380) yazılmış (Mşt. 75/113 envanter nolu tablet) olan tableti okuyan Sedat Alp, bu tablette geçen Anzilya kentinin Hititler dönemindeki adı olduğunu tespit ettiğini belirtmiştir.¹³ Pontuslar zamanında Zile'nin ismi Zela olarak kayıtlara geçmiştir. Bu isimle Zile arasındaki fonetik yakınlık meydandadır. Zela ismine Kapadokya Krallıkları zamanında da rastlanmaktadır. Kapadokya Kralı Ariarathes I, Zile yakınlarında Gaziura'da¹⁴ bir de kale yaptırmıştır. Amasya Tarihine göre ise Zile'yi Turaniler'den olup Kapadokya'da hüküm süren Toğaitler kurmuşlar, buraya muhterem manasında Silay adını vermişlerdir. Bu şehre Toğait hükümdarlarından Harkar Han'ın adından dolayı Harkariye¹⁵ denilmiştir. Daha sonra şehrin adı Kırkıriye (Gırgiriye) olmuştur.¹⁶ Tarihü'l-Danışment Müskatü'nde de Zile'nin ismi Gırgiriye (Karkariye) olarak geçmektedir.¹⁷ Ancak Silay-Ziliye ismi daha çok kullanılmış ve Kırkıriye unutulmuştur.¹⁸ Fransa Akademisi âzasından Luba; Kapadokya'nın asıl adının Dara Kitabelerinde Katopaton, yani Harkar Han'ın memleketi olduğundan burayı Yunanlılar'ın Kapadokya olarak değiştirdiklerini söylemiştir. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde ise buranın ismi Zeyli olarak geçmektedir. Ona göre burada çok güzel "halı ve kilimler" dokunduğundan şehrin ismi de bu manada Zeyli adını almıştır.¹⁹ Zile, Arap-Bizans mücadeleleri sırasında Bizans'ın doğu sınırlarını koruyan bir kale durumuna geldiğinden buraya Gazale denmiştir. Görüldüğü üzere Zile ismi, zaman içinde değişik şekillerde telaffuz edilse de asıl kök devam ederek günümüze kadar gelmiştir.

2. Şehrin İslâmiyet'ten Önceki Tarihi

Zile'nin kuruluş devirlerine ait bilgi veren eserleri bulmak çok güçtür. Yalnızca Strabon'un Zile'nin kuruluşu hakkında verdiği bilgiden başka bu devri inceleyen başka bir kaynağa rastlanmamaktadır. Coğrafyanın babası sayılan ve İlkçağlarda yaşamış olan **Amasyalı Strabon (M.Ö. 64 M.S. 20) eski ismi Zela olan bu şehrin M.Ö. 1900 tarihinde Asur Krallığı'nın Başkenti Ninova'nın Melikesi meşhur Semiramis (Şah-ı Meryem) tarafından kurulduğunu ve ortasındaki tepenin ise sonradan yapıldığını belirtmektedir.**²⁰ Bu kayıt dikkate alınırsa Zile 4000 yıllık bir tarihi şehirdir. Zile'nin en eski yerleşim yeri yöre halkının Höyük Tepe dediği ve Zile'nin yaklaşık olarak 20 km güneyinde verimli bir ovada kurulmuş olan Maşat Höyük'tür.²¹ Hititler Dönemi'nde bu şehrin adı Tapigga olarak geçmektedir.²² Köyün

¹²Şemsaddin Günaltay, *Yakın Şark (Romalılar Zamanında Kapadokya, Pont ve Arteksiad Krallıkları)*, (Ankara: TTK yay., 1951), IV. Bölüm, 25.

¹³ Tırpan ve diğerleri, *agm*, s.394.

¹⁴ Tokat ilinin Turhal ilçesi.

¹⁵Harkar, sıçrayan, hücum eden atlar anlamına gelmektedir.

¹⁶ Amasyalı Hüseyin Hüsametdin Abdizade, *Amasya Tarihi*, C.II. Der Evkaf-ı Hümayun Nezareti Celilesi, Kuyud-u Kadime Arabî Mütercimi, (İstanbul: Saadet Hükümet Matbaası, 1327-1330), 120.

¹⁷*Danışmend Gazi Destanı*, (Niksar: Niksar Belediyesi yay., 2005), 141-152.

¹⁸Amasyalı Hüseyin Hüsametdin Abdizade, *age*, 120.

¹⁹Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C.I, (İstanbul: Üçdal Neşriyat,1986), 130.

²⁰ Starbon, *Coğrafya (Geographika)*, (İstanbul: İstanbul Ün. Ed. Fak. yay., 1969), Kitap XII, Bölüm: III, 55-56.

²¹Maşat kelimesinin anlamı üzerine çok çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bazı araştırmacılar bu ismin Ermenice'de Maşatlık; mezarlık anlamına geldiğini belirtmişlerdir. Bizce bu doğru olmasa gerektir. Maşat kelimesi İran'ın Meşhet şehri ile alakalı olmalıdır. Maşat'a yerleşmiş olan özbeöz Türk çocuklarıdır ve bunlar İran'ın Meşhet şehrinde yaşayan Türkler'in çoğunluğunda olduğu gibi Alevi

batı ve güneybatısında düz ova üzerinde birinci jeolojik zamandan kalma kalker blokları bulunmakta olup, Maşat Höyük bu blokların birinin üzerinde kurulmuştur. Bu kaya Maşat Höyük Stadel'inin en yüksek noktasını ve eski şehrin bütünleştirici kısmını teşkil etmekte olup, üzerinde kurulmuş olan şehrin tahkim edilmesini kolaylaştırmıştır.²³ Yapılan kazılarda burasının Hitit İmparatorluğu'na bağlı, doğu federasyonlarından bir beye ait bir yerleşim bölgesinin merkezi olduğu²⁴ anlaşılmaktadır.²⁵ Burası bir vâli, sınır beyi veya bir komutanın başşehridir.²⁶

Yaklaşık eski Hitit döneminde kurulmuş olan Maşat Kenti M.Ö. 1500 yıllarında demir devri ile birlikte imparatorluğun parlak günlerini yaşamıştır. Şehir beş kez yıkılıp yapılmıştır. Burası Karadeniz Bölgesi ile asıl Hitit arazisi arasındaki sınırdaki yer almaktadır. Doğu kentlerine giden yollar üzerinde bulunan Maşat, ekonomik gücünü sürdürmesi ve doğal şartların uygun olması sebebi ile Kaskalar'ın saldırılarına maruz kalmıştır. Bu dönemde Maşat Höyük, Boğazköy'e bağlı ve onun yönetiminde ve Kaşga ülkesini sınırlayan alanda en güçlü ve en güvenilir merkezlerden biriydi. Maşat Höyük'ün Hattuşa'da oturan Büyük Kral'ın temsilcisi olan bir Hitit beyinin merkezi ve uzun ömürlü bir yerleşim yeri olarak seçilmesinin sebebi; buranın kayalık ovadaki stratejik konumundan, ovanın mümbit olmasından, su ve ağacın bol bulunmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.²⁷ Burada Hititler'den kalma bir saray (Stadel) bulunmaktadır. Sarayın kuzey duvarı 100 m., güney duvarı 80 m. uzunluğundadır. Bina, tepenin tabanını oluşturan kayalığın zirvesi üstüne oturtulmuştur. Örgü tekniği; Kaniş-Acem Höyük, Boğazköy ve Alacahöyük yapılarının tekniğine çok benzemektedir. Sarayda Hitit mimarisinin bütün inceliklerini ve mimarların maharetini görmek mümkündür. Binanın esas karakteristik yönünü, mükemmel işçilik ve planlı ölçülere kesin sadakat oluşturmaktadır. Bina kendinden önceki binaların yıkılarak yerine yapılmış olup, muhtemelen burası eski Tunç çağından beri iskân edilmekteydi.²⁸ Saray iki katlı olup burası Bey'in ikametgâhını ve Hitit ülkesine bağlı bu bölgenin ekonomik ve siyasal yaşamının ve yönetiminin esas merkezini oluşturmaktaydı.²⁹

Maşat, M.Ö. 1200'de Frigler'in eline geçmiştir.³⁰ Maşat'ta bu dönemde ait çok sayıda çanak-çömlek, mühür ve ev eşyası bulunmuştur.³¹ Zile, Firigler'den sonra Kimmerler'in

Türkler'dir ki, bunun örneği Anadolu'da ve Avrupa'daki Türk bakiyelerinin olduğu şehirlerde bolca bulunmaktadır. Örneğin Sivas ilinin Gemerek ilçesi Kimmerler'den, Kayseri'nin Talas ilçesi Orta Asya'daki Talas şehriden, Erzurum'un Horasan ilçesi Orta Asya'daki geniş Horasan Bölgesi ve aynı adı taşıyan Horasan şehriden, Seyhan ve Ceyhan Irmakları da Seyhun ve Ceyhun nehirlerinin isminden gelmektedir Bu açıklamaya ilaveten Türkçede e yerine genelde a harfinin kullanıldığı, İran ve Türkistan Coğrafyası'nda bugün Meşet Şehri için Maşat denildiğini bilmekteyiz.

²² Ayrıntılı bilgi için bkz., Özgüç, *Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar*, II, (Ankara: TTK yay, 1982), 2, Levha I-II;A.

²³ Özgüç, *age*, 2.

²⁴ Maşathöyük'ün bulunduğu yer eski Samsun-Kayseri yolu üzerinde olup bu gün bu köye yakın olan Küçük Özlü köyünden Yozgat ili tarafına giden yola Gayseri Câdesi (Kayseri Caddesi) denilmektedir.

²⁵ Mehmet Özsait, "Orta Karadeniz Bölgesinde Yeni Prehistorik Yerleşmeler", *Tarih Boyunca II. Uluslar Arası Karadeniz Kongresi Bildirileri (1-3 Haziran 1988)*, (Samsun 1990), 124-128.

²⁶ Özgüç, *age*, 10.

²⁷ Özgüç, *Maşat Höyük Kazıları*, 2.

²⁸ Özgüç, *Maşat Höyük Kazıları*, 2.

²⁹ Özgüç, *age*, 11.

³⁰ Arsel Yavi, *Tokat*, (Tokat: Tokat Turizm ve Otelcilik A.Ş. yay. 1986), 154.

³¹ Özgüç, *Maşat Höyük II*, 48-68.

egemenliğine girmiştir. Herodotos; Kimmerler'i, onlar gibi bir Kafkas kavmi olan İskitler'in takip ederek Kimmerler'in daha önceki yaşadıkları yerlere yerleştiğini kaydetmiştir. Bu kayda göre Zile, İskit ve Kimmer medeniyetlerinin egemenliğinde de kalmış olmaktadır.³²

Milattan önce IV. asırda Anadolu'da yayılan Anaidis Mezhebi'nin en büyük mabedinin Zile'de mevcut bulunduğu da tarihi bir hakikattir. Bu devirlerde Zile, Anaitis ilâhesine mensup addolunmuştur. Şehirde bu mezhebin ibadetine mahsus büyük bir mabet vardı. Kasım ayının ilk haftasında mabede ziyaretler yapılırdı Tapınağın papazı sonbahar mevsiminde büyük bir dinî törenle taç giyiyordu. Bu törenlere büyük bir kalabalık katılıyor ve bu kalabalıklar parlak bir ticarî ortamın oluşmasını sağlıyordu. İşte bu ziyaretler ve toplantılar neticesinde, halkın da Deri (Deyrî) diye isimlendirdiği tarihi Zile Panayırı oluşmuştur. Toplantılar, mabedin civarında yapılırdı. Strabon; Zile kutsal alanında festivaller düzenlendiğini ve bu festivallerde erkeklerin İskit giysileri giyerek eğlendiklerini, festivallerin Sakae olarak adlandırıldığını kaydetmiştir ki muhtemelen Sakae kelimesi İskitler'e verilen Sakalar isminin bir benzeridir.³³ Zile ve çevresinde Anaitis Mezhebi, Hıristiyanlığın çıkışına kadar devam etmiştir.³⁴ Bu döneme ve mabede ait en önemli kalıntı, Bekimiş Taşı'dır. Bu taş çok iptidai ve kaba olduğundan Hıristiyanlığın ortaya çıkışından önce olması çok daha kuvvetli ihtimaldir. Bekimiş Taşı, kadının doğurganlığını ve bereketini esas alan bir kültür ürünüdür. Bu kültür Zile çevresinde bazı yerlerde yakın zamana kadar kökeni bilinmeden devam etmiştir. Daha doğrusu halkın gelenekleri arasında kırıntıları hâlâ mevcuttur. Zile'nin Papaklı³⁵ (Süleymaniye) Köyü ve yakın çevresinde bu kırıntılara rastlanmaktaydı. Bu bilgiler bize Zile'nin M.Ö. IV. asırda mevcut canlı ve büyük bir tarihi şehir olduğunu göstermektedir.. Bu canlılık şehirde yılda bir defa sonbahar mevsiminde ve bağ bozumu sırasında kurulan panayır ile de daha da artmaktaydı.

Tarihçi Charles Texier de Küçük Asya (Asia Minure) adlı eserinde Bizanslı tarihçi Etienne'ye dayanarak Zile Şehri'nin kutsallığından ve burada her yıl geleneksel Anaihita festivallerinin düzenlendiğinden ve yine İskit kıyafetlerinin giyildiğinden bahsetmiştir.³⁶ Görüldüğü gibi İskit hâkimiyeti bölgede siyasal olmasa da kültürel olarak bu coğrafyada uzun süre etkisini sürdürmüştür.

Başka bir düşünceye göre Zile Panayırı'nı Ninova Hâkimesi Semiramis kurmuştur. Semiramis burada bir mezhep kurup kendisi de mezhebin başına geçmiştir. Her yıl kralın taç giyme merasimlerine Zile çevresinden çok büyük bir kalabalık katılmıştır. Halkın bu esnada getirmiş oldukları eşyalarını satmaları sırasında şehirde büyük bir ticarî canlılık meydana gelmiştir.³⁷

Bir tahmine göre ise; M.Ö. VI. yy'da Lidyalıları ve Frigler'i yenerek Anadolu'ya gelen Persler, Comana'daki³⁸ dinsel gücü zayıflatmak ve ateş kültürünü güçlendirmek amacıyla Zile'de kendi milli tanrıları olan Anaitis (Anathita)'nın Omanos Mabedi'ni kurmuşlardır.

³² Herodot, *Herodot Tarihi*, Altın Kitaplar, (İstanbul: As Basımevi, 1969), 103; Sedat Alp, *agm*, 394.

³³ Strabon, *age*, Kitap XI, Bölüm: VIII, 4.

³⁴ Arif Kılıç, "Zile Tarihi" *Çağültü Dergisi*, C.I. (Zile: Zile Kültür Derneği, 1961): S.1, 18-19.

Münir Atalar, "Zile'nin Tarihçesi", *Ondokuz Mayıs Üniv. I. Tarih Boyunca Uluslar Arası Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, (Samsun 1988), 305.

³⁵ Papak kelimesi bu yörede kalpak kelimesiyle aynı anlama gelmektedir. Papaklı kelimesi kalpaklı (Kara Papak, Kara Kalpak) anlamına gelmektedir.

³⁶ Charles Texier, *Küçük Asya*, (Ankara: Emformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı 2002), 163-164.

³⁷ "Tarihi Zile Panayırı", *Zile Belediyesi 1991-1994 Yılı Çalışma Raporu*, 56-57; Tırpan, *age*, 395.

³⁸ Tokat ilinin eski çağdaki ismi.

Comana'nın (Komana'nın) güçlü Ma Tanrıçası'na karşı kurulan bu mabet, çevresine Comana halkının gelmesi için yapılmıştır. İşte, başlangıçta dinî bir ayin için kurulan Omanos Mabedi çevresinde zamanla ticarî canlılık meydana gelmiştir.³⁹ Bu canlılık daha sonra her sonbahardaki bağ bozumu mevsiminde sürekli hale gelen bir panayırın⁴⁰ doğmasına sebep olmuştur.

Başka bir rivayete göre ise Zile panayırının temelleri Pontuslar veya İranlılar zamanında atılmıştır. Pontuslar zamanında o zamanki ismi Zela olan Zile, İranlılar'ın lekesiz anlamına gelen tanrıçası Anaitis'in elinde bulunuyordu. Bu tanrıçanın en büyük tapınağı da Zile'de idi. Ahura Mazda inancının önemli bir merkezi olan bu kutsal çevreden çok fazla ziyaretçi çekmekteydi. Bu tapınağın başpapazı sonbahar mevsiminde (bağ bozumu ve hasat mevsiminin sonunda) taç giyme törenleri tertip ediyor ve tanrıçaya çevreden gelenler kurbanlar kesiyordu. Böylece etrafta ticarî bir canlılık meydana gelmiş oluyordu.⁴¹ Menşei ne olursa olsun Zile Panayırını şu anda Anadolu'nun en eski panayırlarından biridir.

M.Ö. 1000 yıllarından itibaren Asurlar'ın bölgede, dolayısıyla Zile'de hâkimiyet kurdukları bilinmektedir. Asurlar'dan sonra buraya Medler hâkim olmuşlar ve Asurlular ile Lidyalılar arasında beş yıl boyunca devam eden savaş sonunda yapılan anlaşma ile Kızılırmak iki devlet arasında sınır kabul edilmiştir. Böylece Zile, Medler'in egemenliğine girmiştir. Medler'den sonra tarih sahnesine çıkan Persler'in (Akhamenid Hanedanı) 570-330 yılları arasında Lidyalılar'ın Anadolu hâkimiyetlerine son vermeleri ile Zile'nin de içinde bulunduğu tüm Anadolu Pers egemenliğine girmiştir.⁴²

M.Ö. 6. yy'da Lidya ve Frigler'i yenerek Anadolu'yu istila eden Persler, Yeşilirmak havzasına çok büyük önem vermişler ve Kral Yolunu da buradan geçirmişlerdir.⁴³ Comana'daki Ma Tanrıçasına karşılık, ateş kültürünü güçlendirmek için Zile'yi Anaitis Mezhebi'nin merkezi yapmışlardır. M.Ö. 520 yılında İran Hükümdarı I. Dara zamanında Persler'in on dokuzuncu eyâleti olarak Kapadokya Straplığı kuruldu. Zile bu dönemde Kapadokya Straplığı'na bağlı önemli bir şehir olarak Pers vâliler tarafından yönetilmekteydi.⁴⁴ M.Ö. 420 yılında İran Şahı Erdeşirin II, Zile ve dolaylarını ele geçirmiş ve vâli olarak tâyin ettikleri Arya Marzani uzun zaman buraları yönetmiştir. Bu zamanda Zile'nin de dâhil olduğu alan Kapadokya Strapları adıyla Persler'e bağlıydı.⁴⁵ Makedonya Kralı Büyük İskender, Truva'ya çıktığında Pers Strapları Zile'de savaş meclisi toplamışlar, Rodoslu Memnon'un İskender'in Anadolu'ya geçmesinden sonra Çanakkale Boğazı'nı kapama fikri kabul edilmiş, ancak İskender'in durumu öğrenip önlem almasıyla plan gerçekleşmemiştir.

³⁹Günaltay, *age*, Bölüm IV, 462-463.

⁴⁰Zile çevresinde eskiler panayıra gidiyorum yerine Derîye gidiyorum, Derî'den geliyorum tabirini kullanırlardı. Derî kelimesi bölgede kalabalık anlamına gelirdi. Deri (Deyrî) yeri gibiydi (çok kalabalıktı). Deyrî Farsça bir kelime olup Afganistan'ın kuzey batısında Ceyhun nehrinin doğusunda Herât civarında eski Deyrîce adında bir dil kullanılmaktadır. İbn Havkal, *Sûret el-arz*, (Ankara: TTK, 2001), 230.

Deyr kelimesi ise tapınak kilise manasına gelmektedir ki bu tabir daha mantıklıdır.

⁴¹ M. Necati, Sepetçioğlu, "Anadolu ve Rumeli Topraklarımızın Türkleşmesinde Bir Köprü", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)*, C.IV, (Ankara 1987), s.6-7; Şemsettin Sami, *Kamûs-ülA'lam*, İstanbul: Maarif Nezaret-i Celilesi, 1311), 24-43-44; Rahmi Dönmez, *Zile*, (Samsun, 1951), 38.

⁴² Tırpan, *agm*, 395.

⁴³Yavi, *age*, 151.

⁴⁴ Goloğlu, *age*, 32; Yavi, *age*, 162.

⁴⁵Atalar, *agm*, 306.

Büyük İskender Zile'den geçerken ordunun su ihtiyaçlarının karşılanması için çeşme yaptırmıştır. Danişmendnâme'de bu çeşmenin adı İskender Çeşmesi olarak geçmektedir. Çeşmenin suyunun şehre ve kaleye yetecek kadar çok olduğu belirtilmiştir.⁴⁶ Yine bu dönemde de kalenin sağlam ve müstahkem olduğu Danişmendnâme'de yazılıdır.⁴⁷ Büyük İskender'in İran Hükümdarı Dara'yı yenmesinden sonra zaten yarı bağımsız durumunda olan Kapadokya Strapları Helen istilasına karşı ayaklanmışlar, Straplardan Ariarates kendisini kral ilan etmiş, Gaziura'yı⁴⁸ da merkez yapmıştır. Kurulan bu yeni krallık on yıl sürmüştür.⁴⁹ Bu arada Mithridates, Pontus Krallığı'nı kurmaktadır. Kapadokya Straplığı ile Pontus'lar arasında bölge paylaşılmış ve Zile Pontus Devleti sınırları içerisine dâhil edilmiştir. Zile bu zamanda Kapadokya Straplığı'na bağlı önemli bir şehir olmuştur.

Pontus Devleti⁵⁰ zamanında, Kapadokya vilâyetlerinin güney şehirlerinden en önemli Zile idi.⁵¹ Bu devlet zamanında Romalılar ile uzun süren savaşlar yapılmıştır. Mithradat VI. Roma'nın ünlü komutanlarından Amiral Tiriarius'u Zile'ye beş km mesafedeki Altiğaç mevkiinde⁵² M.Ö. 67 yılında ağır bir yenilgiye uğratmıştır. 64 yılındaki ikinci savaşta Romalılar'ın ünlü komutanı Pompeus, VI. Mithridat'ı ağır bir yenilgiye uğratıp intiharına sebep olmuştur. Bu kanlı savaştan sonra başta Zile olmak üzere bölge Romalılar'ın eline geçmiştir.⁵³ Daha sonra VI. Mithridat'ın oğlu Iphornakes (Pharnakes) Roma topraklarına saldırmış, Roma İmparatoru Sezar ile Pontus Kralı Pharnakes arasında Zile ovasında M.Ö. 47 tarihinde yapılan ve beş saat süren savaşı Romalılar kazanmışlardır.⁵⁴ Sezar, zaferini anlatmak için Veni-Vidi- Vici yazılı meşhur sözünü bir mektup ile Romalı dostuna göndermiş ve bu yazıyı yuvarlak bir taş üzerine yazmıştır.⁵⁵

Bir tahmine göre, bu Roma İmparatoru Sezar tarafından Zile ve dolayları Pontuslardan alınıp tekrar Roma topraklarına katılmıştır. Rivayete göre Sezar, kazandığı savaşın müjdesini vermek için merkeze gönderdiği mektubun aynısını Zile'de bulunan Altar Kitabesi'ne yazdırmıştır.⁵⁶

(Resim: Roma İmparatoru Sezar'ın Veni Vidi Vici (Geldim, Gördüm, Yendim) Yazılı Kitabesi)

⁴⁶Danişmend Gazi Destanı, 145.

⁴⁷Age, 144.

⁴⁸ Bu gün Tokat ilinin Turhal ilçesinin eski adı

⁴⁹Günaltay, age, 507.

⁵⁰Pontus Devleti zamanından günümüze bazı yer isimleri kalmış olup bu isimler sadece Kelkit Havzası ve yakınlarında görülmekte, Anadolu'nun başka bir yerinde rastlanmamaktadır. Bu yer isimlerinden Ladik ismine; Samsun, Niksar ve Kadışehri ilçesine ait bir köyde rastlanmaktadır. Ladik kelimesi ladike kelimesinin zamanla değişmiş hali olup, Pontus Kraliçelerinin unvanlarından.

⁵¹W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi ve Coğrafyası*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1960), 349.

⁵² Bu yer bugünkü Bayırköy civarında bulunmaktadır.

⁵³Günaltay, age, 507.

⁵⁴ George Rawlinson, M.A. ve F.R. G.S., *Parthia*, (New York-London: 1892), 187-188.

⁵⁵Tokat 1973 İl Yıllığı, 188.

⁵⁶Şemsettin Sami, age, 2442- 4; C. R. Gürsoy, "Zile", *Türk Ansiklopedisi*, c.33 (Ankara: MEB, 1984), 500, *Altın Yıllarında Tokat*, (Ankara 1986), 47.

Böylelikle uzunca bir zamandır devam eden Pontus-Roma mücadelesi Romalılar'ın kesin üstünlüğü ile sona ermiş ve Zile çevresi Romalılar'a bağlanmıştır. Sezar, Zile'de ilahî törene nail olmuştur. Bu dönemde şehire (M.Ö. 66-67) bazı kaza ve nahiyeler ilave edilerek uzun müddet bu şehir eyâlet merkezi olmuştur.⁵⁷

Sezar bundan sonra Küçük Asya'nın yönetimini Domitius Caluinius'a bırakmıştır.⁵⁸ Zile bu dönemde Pontus Polemonious'un bölgesi içinde kalmıştır. M.S. 64 yılında Roma imparatoru Neron, Zile'yi Galataiya'ya bağlamıştır. M.S. 70 yılından itibaren Vespasian tarafından Galataia ve Kapadokya tek bir eyâlet haline getirilmiştir. Bu tarihten itibaren Zile Pontus Kapadokyası'na dâhil olmuştur. Troyyan zamanında Galataia bağımsız olunca, Pontus Polomonios Zile ile beraber Kapadokya'da kalmıştır. Diokletian yönetiminde bölgenin tekrar düzenlenmesinden sonra Zile bu defa Diospontus Eyâleti'ne bağlanmıştır.⁵⁹

⁵⁷Mustafa Şahin, Yusuf Karabacak, *Coğrafi, Tarihi, İdari, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Zile*, (Tokat: Tofset Matbaacılık Ltd. Şti., 2005), 18.

⁵⁸Şemsettin Sami, *age*, 2442- 4; *Türk Ansiklopedisi*, C.33, 500-501.

⁵⁹ Yavi, *age*, 162; Goloğlu, *age*, 32.

Romalı hükümdarı Valerius'u M.S. 241 tarihinde yenen Sâsânîler, Kilikya, Kapadokya ve Arap Yarımadası'nın büyük bir kısmına sahip oldular.⁶⁰ Bu savaş ile birlikte bir süre Sâsânîler'in elinde kalan topraklar, Keykubat'ın Bizanslılar'a yenilmesiyle el değiştirmiştir.

Roma İmparatorluğunun M.S. 395 yılında ikiye ayrılmasından sonra Zile, Doğu Roma İmparatorluğu'nun sınırları içinde kalmıştır. Bu döneme ait Zile'nin Ernebadî köyünde aynı adla bilinen kilise kalıntıları mevcuttur. Zile, Roma ve Bizanslılar zamanında ülkenin doğu hududunu koruyan kalelerden birisi konumuna gelmiştir. Bu zamanda Müslüman Araplar tarafından şehre Gazale denilmekteydi.⁶¹

Şehirde, İslâmiyet'ten önce Hitit, Kimmer, İskit, Frig, Med, Pers, Pontus, Roma, Sâsânî ve Bizans devletleri zamanında parlak medeniyetler vücuda gelmiştir. Zile, İslâmiyet'ten önce kuzeyden, güneyden ve batıdan gelen yolları kontrol altında tutabilmesi yönünden önemliydi. Neocaesarea'ya⁶² giden eski Roma yolu Zile'den geçirdi. Ayrıca eski bir Roma yolu da Zela'yı Sebasopolis'e⁶³ bağlardı.

3. İlçenin İslâmiyet'ten Sonraki Tarihi

a. İlk Fetihler

İslâm'ın emrine uymak ve Hz. Peygamberin hadisine mazhar olabilmek için İstanbul'un fethine giden Müslüman Arap ordularının bir kısmı Zile-Amasya-Çorum yoluyla kuşatmaya gitmişlerdir.⁶⁴ Bizanslılar ile Müslüman Araplar arasında yapılan savaşlarda şehir hem tahrip edilmiş ve hem de sürekli el değiştirmiştir. İlk İslâm fetihleri sırasında Zile sürekli el değiştirdiğinden idarî olarak İslâmî ölçütlere göre teşkilâtlandırılmamıştır.

b. Beylikler Dönemi

1064 yılında Antakya çevresini istila eden Türkmenler buradan Tokat ve Zile'ye kadar gelmişler ve çoğunluğu göçmen olan bu Türkmenler Bizans'a yenilerek geri çekilmişlerdir.⁶⁵

1071 Malazgirt savaşıyla çalkantılar içine düşen Bizans üzerinde Türk baskıları iyice artmış ve 1071 den başlayarak Anadolu toprakları bir bir fethedilmeye başlanmıştı. Bu fetihler esnasında Zile de Danişmendli Melik Ahmet Gazi tarafından fethedilmiş⁶⁶ ve adı da Harkariyye olarak değiştirilmiştir.⁶⁷ Zile'nin fetih tarihi konusunda 1067, 1068, 1071, 1074

⁶⁰ Goloğlu, *age*, 17-50.

⁶¹ Semra, Yusuf Meral, *Her Yönü İle Zile*, (Ankara 1983), 19.

⁶² Tokat'ın bu gün Niksar ismi ile bilinen ilçesi.

⁶³ Tokat'ın bu gün Sulusaray ismi ile bilinen ilçesi.

⁶⁴ İşte bu zamanda Zile kısa aralıklarla Müslümanların elinde kalmıştır. Bu gün Zile'de bu zamandan kalan Arslan Dede, Örumcekli Dede, Hüseyin Gazi gibi zatlar anlattıklarımızın açık bir delilidir. Kılıç, *age*, 33. İlk fetihler döneminden kalma ziyaret yeri olarak Çeltekköyünde Çeltekköyü baba türbesi bulunmakta olup, burada yatan zatın asıl ismi Şeyh Mahmud Emir Doğan'dır. Burada bir de Çilehane bulunmaktadır. Hz. İsa'nın havarilerinden birinin de bura yattığı rivayet edilmektedir. Burada 60 cm. çapında 3 m. Yüksekliğinde taş bir sütun bulunmaktadır. Burada bir kitabe olduğu söylenmekteyse de henüz bulunamamıştır. Bundan başka ilk fetihler döneminden Hüseyin Gazi Türbesi bulunmaktadır. Türbe şehre hâkim bir tepede bulunmakta ve tepeye aynı isimle anılmaktadır. Hüseyin Gazi'nin Arap veya Türk akıncılarından olduğu düşünülmektedir.

⁶⁵ Yavi, *age*, 30.

⁶⁶ Kerîmüddin Mahmud-ı Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK, 2000), 12; *Danişmend Gazi Destanı*, 143.

⁶⁷ *Danişmend Gazi Destanı*, 1141-151.

tarihleri verilmekle birlikte 1074 tarihinin doğru olması daha akla uygundur.⁶⁸ Danişmend Gazi ve arkadaşlarının kale kuşatmasının çok zorlu geçtiği, şehir ileri gelenlerinin iç kalede savunma yaptıkları Danişmend Gazi destanında şu şekilde belirtilmektedir. “Karkariye (Zile) hakkında bir telaş başladı. Kale Beyi Hamiran huzurunda toplandılar. Levazimat ve hazinelerini kaleye getirdiler. Ne kadar zengin gâvur varsa kaleye çıktılar, yoksulları dışarıda bıraktılar. Yoksulların her biri bir yana dağıldılar.”⁶⁹ Müslümanların Tokat’tan mancınık getirdikleri ve bu mancınığı da Müslümanların dalgınlıklarından faydalanarak yerli halkın ateşe verdiği belirtilmiştir. Bu olay Danişmend Gazi destanında şu şekilde anlatılmıştır.”Gâvurlar durumu görüp saldırıya geçtiler. Hamiran mel’unu emretti, mancınıkların tamamına nefis döküp yaktilar. Gaziler namazda idiler. İki yüz Müslümanı daha şehit ettiler. (Müslümanlar) Namazı bırakıp karşı hamle yaptılar. Şiddetli çarpışmalar yaşandı. Gövde üstüne gövde yığıldı. Bir saat içinde beş yüz gâvur can verdi.”⁷⁰ Kuşatma esnasında bir papaz, rüyasında Müslüman olduğunu görüp uyanınca Danişmend Gazi’ye haber yollayıp bu sırada şehirde bulunan Rastor kilisesinden kaleye girişi göstermiştir. Böylece şehir ele geçirilmiştir.⁷¹

Danişmendliler zamanında Zile adıyla anılan bölge çok geniş bir alanı kapsamaktaydı. Danişmendli ailesinin bu geniş alanda fethettiği yerlerde onların isimlerini ve daha başkaca izlerini bulmak mümkündür. Nitekim bu gün Yozgat ilinin Kadışehri ilçesi sınırlarında bir köy olan ve Kilise Köyü veya Gümüştigin⁷² adıyla anılan köye de bu isim Danişmendliler’den kalmış bir hatıra olup, Kadışehri, Çekerek, Akdağmadeni ve Sulusaray’ın büyük bir kısmı Danişmendliler’den itibaren Osmanlı Devleti’nin son dönemine kadar Zile’ye dâhil idi. İlk fetihlerden itibaren Zile ve çevresi hızla Türkleşip İslâmlaşma dönemine girmiştir. Bu dönemde eski Zile’ye dâhil alanlara yoğun bir Türkmen aşiret, cemaat ve boyları yerleşmiştir. Kadışehri ilçesinin Yavuşhan Köyü (Yıva boyu), Saraykent ilçesinin Çepni Köyü, Zile ilçesinin Salur Köyü, Çekerek ilçesinin Akçaçekili Köyü bunlara verilecek en iyi örneklerdir.

Melik Ahmet Danişment Gazi’nin 1126 yılında ölümü üzerine yerine geçen oğlu Mehmet Gazi, Bizans İmparatoru Manuel’in saldırısına karşı koyarak Zile ve dolaylarını hükümranlığı altında tutmayı başarmıştır. 1074-1166 yıllar arasında uzun bir süre Danişmentliler’in idaresi altında kalan Zile, zamanın önemli şehirleri arasında yer almaktaydı. Bu zamanda Zile, ilim irfan yuvası haline gelmiştir. Mehmet Gazi’nin 1142’de ölümü üzerine yerine geçen kardeşi, Nizameddin Yağbasan, Selçuklu Hükümdarı II. Kılıç Arslan ile olan anlaşmazlıkları nedeniyle 1158’de bu hükümdar aleyhine Bizans’la ittifak yapmıştır. 1166 yılına kadar şehir Danişmendliler’in yönetiminde kalmıştır.

Antik dönemden kalma olduğu zannedilen bir yapı Danişmendli Melik Ahmed Gazi’nin Zile’yi almasından sonra camiye çevrilmiştir⁷³. Halk arasında bu camiye Şeyh Kolu Camii de denmektedir. Zile’de Danişmendliler’den kalma Ali Kadı Mahallesiinde Beyazıt’ı

⁶⁸ Ali Sevim, *Anadolu’nun Fethi (Başlangıçtan 1086’ya Kadar)*, (Ankara: TTK, 1988), 82-83; Sepetçioğlu, *agm*, 7.

⁶⁹ *Danişmend Gazi Destanı*, 143.

⁷⁰ *Danişmend Gazi Destanı*, 144.

⁷¹ *Danişmend Gazi Destanı*, 149.

⁷² Melik Gümüştigin b. Ahmed Taylû’nun (493/1085-1099/1104) ismine izafeten bu isim verilmiştir. Haçlı kumandanın Bohemund’u esir alan da bu hükümdardır. bkz. Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu’-d-Düvel Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler*: Yay. hazırlayan, Ali Öngül, (İzmir: Akademi Kitabevi, 2001), 15, 155.

⁷³ Yavi, *age*, 169.

Bestami Camii avlusunda,⁷⁴ İmam Meliküddin Türbesi bulunmakta olup Davunlu Dede olarak da bilinmektedir.⁷⁵ Her iki türbede yatanlar adına burada zaviyeler mevcuttu.⁷⁶

c. Selçuklular Dönemi

1166 yılında Nizameddin Yağlıbasanın ölümü ile Zile ve çevresi tekrar Bizans İmparatoru Manuel'in eline geçmiş ve II. Kılıç Arslan-Manuel arasındaki savaşlardan sonra Bizans devleti buradan çekilmiş, hâkimiyet tekrar Türkiye Selçukluları'na geçmiştir. II. Kılıç Arslan, son Danişmend Bey'ini zehirletmiş ve hâkimiyetini kesinleştirmiştir. Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın ölümü üzerine ülkenin taksimine göre Zile ve çevresi Nasrettin Bayrak Şah' düşmüştür.⁷⁷

Rükneddin ile İzzeddin kardeşler arasındaki ihtilaflar dolayısıyla Türkiye Selçuklu Devleti'nin iki parça halinde yönetildiği sırada Zile; Sivas'tan Sinop ve Samsun'a kadar olan yerlerle birlikte Sultan Rükneddin'in yönetiminde kalmıştır.⁷⁸ Tokat Bey'i Rükneddin Süleyman'ın Selçuklu devletini yeniden birleştirdiği sırada 1192 yılında Zile'de bu bütünlüğe dâhil olmuştur.⁷⁹ Türkiye Selçuklu Devleti'nin kudretli sultanlarından I. Alâeddin Keykubad Tokat'ta meliklik yapmış⁸⁰ ve bu vilâyete bağlı Zile çevresinde bazı imar faaliyetlerinde bulunmuştur. I. Alâeddin Keykubad zamanında 1227 yılında Zile'de bir han yaptırılmıştır.⁸¹ Hanı yaptıran kişinin ismi Müslihiddin olarak geçmekteyse de bu şahıs hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bu hanın kitabesi Zile çarşısında Kalender Yakub'un kabrinin başında bulunmaktadır.⁸²

Selçuklular döneminden kalan en önemli eserlerden biri de Deveci Dağı'nın kuzey kesiminde, dar ve derin vadide Kayseri dağ yolunun üstünde, bu günkü Hanözü köyünden Zile'ye gelirken köyün çıkışında sol kol üzerinde, derenin yanında bulunan Selçuklu Hanı'dır. Aslında bugünkü Hanözü Köyü'nün bulunduğu yerde inşa edilmiş olan handan önce de burası küçük ama çok stratejik bir yerdi. Bu boğaz, Güney Kapadokya'daki Hitit şehirlerini Kuzey Kapadokya şehirlerine bağlayan ara, küçük bir yol üstünde fakat geniş Maşat Ovasını kontrol altında tutacak bir bölgeydi. Hanın bulunduğu güzergâh Türkiye Selçukluları zamanında işlek bir yol idi. Samsun'dan gelen kervan bugünkü Küçük Özlü köyünde bulunan hana oradan Hanözü'ndeki hana uğradı. Buradan Kadışehri-Çınçanlı Sultan Han-Karamağara-Sarıkaya-Boğazlıyan-Çokgöz Köprü ve Erkiler üzerinden Kayseri'ye bağlanmaktaydı. Bu gün Küçük Özlü, Hanözü ve Çınçanlı hanların üçü de bulunmamaktadır. Çınçanlı Han (Kesik Köprü Han

⁷⁴1073 yılında Melik Ahmed Danişmend Gazi'nin Zile'yi Bizans'tan almasından sonra meşhur âlim Beyazıt-ı Bestami'nin torunlarından Musa Fakih'i Zile'ye davet etmiş, O da Zile'ye gelmiş ve burada ölmüştür. Musa Fakih'e hukuk ilmindeki ileri derecedeki bilgisinden dolayı Fakih lûkâbı verilmiştir.

⁷⁵ Danişmend Gazi'nin Şeyhülislamına aittir.

⁷⁶ Şimşirgil, *age*, s.241.

⁷⁷ *Suryanî Patrik Mihailin Vakainamesi İkinci Kısım (1042-1195)*, (Ankara 1944), Fasıl XLXXIII; Aksarayî, *age*, 23; Şahin, Karabacak, *age*, 19.

İbn Bibi (el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadi), *el-Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie (Selçuk Name)*, C.I, (Ankara: Kültür Bakanlığı yay., 1996), 41, 96, 107; Aksarayî, *age*, 46.

⁷⁹ Handmir, Gıyaseddin b. Hâce Hümamiddin Muhammed b. Hâce Celaliddin Muhammed, *Tarihu Habibi's-siyer fi ahbari efradi beşer*, C.II, (Tahran: Kitabhane-i Hayyam, 1333), 539; Münecimbaşı, *age*, 25; İbn Bibi, *age*, 51-54.

⁸⁰ İbn Bibi, *age*, 114, 222.

⁸¹ Çetin Varlık, "Eratnalılar", Ed. Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.VIII. (İstanbul: Çağ yay. 1988), 586.

⁸² Yavi, *age*, 164.

adıyla yakın zamana kadar varlığını sürdürmüştü. Hanözü'ndeki hanın harabelerinin taşlarının Zile'deki Ulu Cami'nin tamiratında kullanıldığını bölge halkından öğrenmekteyiz.⁸³

II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında patlak veren Baba Ishak Ayaklanması sırasında Zile ve dolayları da ağır tahriplere maruz kalmıştır. Harzemşahlar'ın ortadan kalkmasıyla Anadolu Moğol tehdidine açık hale gelmiştir. Moğollar'ın önünden kaçan çok sayıda Türk, bu dönemde Anadolu'yu bir sığınak olarak görmüşlerdir. Moğol İmparatoru Cengiz Han'ın istilasından kaçarak Erzincan'a gelen Harzemşahlı devlet adamlarından Hamza Bey'in oğlu Şeyh Nusreddin, Zile'nin yedi km. uzağında aynı adla anılan köye⁸⁴ gelmiş ve burada adına bir de zaviye yaptırmıştır. Türbesi buradadır. Türbe moloz malzeme ile yapılmış olup kübik yapıdır. Türbedeki mezar taşında ismi yazılıdır. Zile'nin Çeltek Köyünde XIII. yüzyıldan kalma Şeyh Mahmud Emirci Doğan Misafirhanesi olup Selçuklular zamanında yapıldığı tahmin edilmektedir. Üzerinde Yunan harfleri yazılı çift mermer kolon tadilat sırasında kaybolmuştur.

Selçuklular'ın tamamen güçlerini kaybetmelerinden sonra Zile 1256 yılında İlhanlılar'ın eline geçmiştir. 1258 yıllarında Zile ve çevresi Selçuklu Pervane Bey'in emirliği altında bulunmuştur.⁸⁵ 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra tüm Anadolu ile birlikte Zile ve çevresi de Moğol egemenliğine girmişse de 1308 yılına kadar Türkiye Selçuklukları buralarda egemenliklerini sürdürmüşlerdir. Bu nedenle Köseadağ Savaşı sonrasında 1308 yılına kadar olan dönem Moğol-Selçuklu hâkimiyetlerinin birlikte yürüdüğü bir dönem olmuştur. Zile'de İlhanlılar dönemine ait fazlaca bir şey yoktur. Moğollar'ın 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra işgalleri sonrasında Anadolu çok zulüm görmüş ve vergiler altında ezilmiştir. Bu sırada Türkiye Selçuklu Sultanları Moğollar'ın birer vâlisi durumuna gelmişler hatta Moğollar'ın Anadolu'ya atadıkları vâlilerinden emir alır hale gelmişlerdi. Bu işgal sırasında Anadolu'nun yönetimi iki Moğol valisi Kazvinî ile Mücireddin arasında paylaştırılmıştır. Bu paylaşım daha önce Sultan İzzeddin'e verilen Zile ve çevresinin de dâhil olduğu Sivas, Tokat, Samsun, Kastamonu ve Sinop sahillerine kadar olan yerler Emir Mücireddin'e verilmiştir.⁸⁶

Selçuklu hükümdarlarından IV. Kılıç Arslan'ın oğlu III. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Ebû Ali Oğlu Mehmed Zalûlî tarafından 666/1267 tarihinde yapılan Ulu Camii günümüze kadar varlığını sürdürmüş olup Nasuh Paşa ve Cami-i Kebîr olarak da anılmaktadır.⁸⁷ Kabri Zile'de bulunan zamanın önde gelen ulemaları arasında yer almış olan Şeyh Ethem Çelebi'nin (ö. 700/1300) bir zaviyesinin bulunduğu da bilinmektedir.⁸⁸

Gazan Han'ın saltanatı zamanında (694-703/1295-1304) Moğol Emiri Tugaçar, Anadolu'da isyan etmiştir. Bu isyan sırasında Tokat ve Zile çevresinde ulûfe toplayarak halkı sıkıntıya soktular. Aksarayî toplanan verginin ağırlığının halk üzerinde meydana getirdiği olumsuz etkisini: “Geçim sıkıntısından şeker, Tokat ve diğer vilâyetlerin halkının damağında zehir etkisi yaptı.” şeklinde ifade etmiştir.⁸⁹

⁸³ Özgüç, *Maşathöyük*, II, 70.

⁸⁴ Şeyh Nusrettin Köyünün bugün kullanılan diğer bir ismi Tekke Köyü'dür. Bu isim köydeki zaviyeye binaen verilmiştir.

⁸⁵ Atalar, *agm*, 308; Kemal Göde, *Kayseri Şehri*, (Ankara: Kültür Bak. 1000 Temel Eser, 1982), 49.

⁸⁶ Aksarayî, *age*, 122.

⁸⁷ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kitabeler*, (İstanbul 1927), 32.

⁸⁸ Kâmil Şahin, “Tokat Zile Zaviyeleri ve Kuruluş Amaçları”, *Tarihi ve Kültürü İle II. Zile Sempozyumu 6-9 Ekim 2011*, Bildiriler, (İzmir: Zile Belediyesi Kültür yay. 2012), 379.

⁸⁹ Aksarayî, *age*, 152-153.

d. Eratnalılar Dönemi

1335 yılında Zile,⁹⁰ Anadolu Selçukluları zamanında “Dârû'n-Nusret”⁹¹ olarak isim yapmış olan Tokat ile birlikte Sultan Alâeddin Eratna'nın eline geçmiştir. O, buraları Moğollar adına yönetmekteydi. Eratna, Tokat'ın idaresini önce kendisine bağlı olarak Sebüktayoğlu Mühezzibeddin Uluğ Bey'e sonra da Amasya Emiri Zeyneddin Tulû Bey'e vermiştir. Bu dönemde Zile, beyliğin önemli şehirleri arasında yer almakta olup Eratna Bey zamanında Zile'de bir misafirhane ve Sâyes (Seyis?) Bey adında bir zâviye yapılmıştır.⁹² Zaviyeyi yaptıran Şemseddin Seyis Bey'in (ö. 737/1336) Emîr-i Kebir ve Mukarrabü'l-Mülûk-makrip'ül mülük vesselatin- lakabını almış olması onun İlhanlı emirlerinin önde gelenlerinden olduğunu göstermektedir.⁹³ Köprülü'ye göre ise Şemseddin Seyis Bey hakkında bilgi olmayıp bu kişinin Erbil Atabeylerinden Muzafferüddin Gökbörü'nün yakınlarından birisidir.⁹⁴ Bu zaviyenin kitabesi bu gün hala mevcut olup Zile Kalesi'nin kuzey tarafında saathane kapısının solundaki surların içinde duvar arasındadır. Kitabe 88X44 ebadındadır. Eratnalılar zamanında Zile'de bir de külliye inşa edilmiş olup günümüze bu külliye den yalnızca Beyazıt-ı Bestami Camii kalmıştır. Ancak Zile ve çevresi diğer Eratna toprakları gibi kültür ve imar faaliyetleri açısından en zayıf dönemini yaşamıştır.⁹⁵

1381 tarihinde Zile Kadı Burhaneddin Ahmet Devleti'ne bağlanmıştır. Bu dönemde isyanlar birbirini takip etmiştir. Kadı Burhaneddin Ahmet hükümdarlığı zamanında Zile ve çevresi en sönük dönemlerinden birini yaşamıştır. Bu dönemde Zile'de Kadı Burhaneddin Ahmet bir medrese yaptırmış ve bu şehrin yönetimini Ali Şah'a vermiştir.⁹⁶ Timur'un büyük bir ordu ile Anadolu'ya yürüdüğü haberi Kadı Burhaneddin'in düşmanları tarafından sevinçle karşılanmıştır. Amasya bölgesinde babasının ezici kuvvetini yaşatmak amacıyla olan Ahmet Bey, Kadı Burhaneddin Ahmed Devleti'nin topraklarına girip Zile'ye kadar gelmiş ve birçok evi ateşe vermiştir.⁹⁷

e. Osmanlılar Dönemi

Kadı Burhaneddin Ahmet'in, Akkoyunlu Kara Yölük Osman tarafından öldürülmesinden sonra halk ile emirler birleşerek Osmanlılar'a bağlanmak için başvurmuşlardır. Yıldırım Bayezit de 1392'de bölgeyi hâkimiyet altına alarak huzur ve sükûna

⁹⁰Ali Sevim, Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi (Fetih Selçuklu ve Beylikler Dönemi)*, (Ankara: TTK yay., 1989), 351.

⁹¹Dâr'ün-Nusret: Yardım şehri manasına gelmektedir.

⁹²Sevim-Yücel, *age*, 351; Varlık, *aynı yer*; M. Zeki Oral, “Yeni Bulunan Kitabeler”, *Belleten*, XXVI/101, 147-150; Halil Ethem (Eldem), *Kayseriyye Şehri*, (İstanbul 1334); Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, (İstanbul: Nakışlar yay., 1971), 688; Kemal Göde, *Sultan Alâeddin Eratna*, (Ankara: Kültür Bak. yay., 1990), 48; M. Tayyip Gökbilgin, “Tokat”, *İ.A.*, C.I. 394-403; Halil Ethem, “Anadolu'da İslamî Kitabeler-Tokat”, *TOEM*, 730-732; Hüseyin Hüsametdin Abdizade, *age*, C.III. 30; Şimşirgil, *age*, 241.

⁹³Kâmil Şahin, *age*, 379.

⁹⁴Uzunçarşılı, *Kitabeler*, 79.

⁹⁵Sevim, Yücel *age*, 351; Varlık, *age*, 586; Oral, *age*, 147-150; Halil Ethem (Eldem), *Kayseriyye Şehri*, (İstanbul, 1334); Turan, *age*, 688; Göde, *Sultan Alâeddin Eratna*, 48; Gökbilgin, *age*, 394-403; Ethem, *age*, 730-732; Hüseyin Hüsametdin Abdizade, *age*, C.III, 30.

⁹⁶Ahmet Şimşirgil, “Osmanlılar İdaresinde Zile Şehri 1455–1574”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, (İstanbul: Marmara Üniv. yay., 1991), S.6, s. 230; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, (Ankara: TTK, 1988), 89; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C.I. (Ankara: Üçdal Neşriyat, 1975), 121.

⁹⁷Sevim-Yücel, *age*, 351.

kavuşturmuştur. Gökbilgin bu tarihi 1398 olarak kaydetmiştir.⁹⁸ Zile, bu zamanda idarî bakımdan Tokat ile birlikte Amasya'ya bağlanmıştır. 1455 tarihli tahrirde Zile ile ilgili bilgiler verirken Nahiye-i Zile tabirinin geçmesi, bu zamanda Zile'nin Nahiye olduğunu açığa çıkartmaktadır.⁹⁹ Osmanlılar'ın eline geçen Zile, 1413 yılında Anadolu ve Rumeli Beylerbeyliği'nin yanında üçüncü bir idarî birim olarak Rum Beylerbeyliği'ni kurunca bu eyâlete dâhil edilmiştir.¹⁰⁰ İdarî bakımdan Tokat ile birlikte Amasya'ya bağlanmıştır. Tormutayoğlu Kaya Paşa buralara emir olmuş, bundan sonra da Kutlu Paşa ve Bicar Oğlu Hamza Bey emir olmuştur. Zile, 1455 tarihli tahrir defterinde nahiye olarak geçmekte, ancak merkezi nefsi şehir olarak gösterilmektedir. 1455 ve 1485 yılları tahrir defterlerine bakıldığında halkın çoğunun dokumacılıkla ilgili dallarda çalıştığını görmekteyiz. Uzun Hasan'ın 1473 tarihinde Tokat ve dolaylarını yağmalamasında Zile de büyük zarara uğramış, şehir yakılıp yıkılmıştır. Bu zamanda Zile idarî bakımından Tokat ile birlikte bulunuyordu. Zamanın Beylerbeyi Hamza Bey bu yağmalamaları önleyememiştir. Tokat ve dolayları bir müddet Sancak Beyler tarafından idare olunmuş, Şah İsmail Sivas üzerinden, bu bölgeye hücum ederken birçok muharebe de Zile'de geçmiştir.¹⁰¹ Evliya Çelebi Zile'nin Sivas Eyâleti'ne bağlı sancaklardan biri olduğunu, bir süre sonra da Vâlîde Sultanlara has olduğunu kaydetmiştir.¹⁰²

Sonuç

Zile, İlkçağda Anadolu'nun görkemli şehirlerinden birisi olmuş ve hatta bir süre eyâlet merkezliği yapmıştır. Sâsânî-Roma mücadelelerinde Romalılar'ın Doğu hududunu koruyan bir kale olarak önemli bir yer tutmuştur. İlk İslâm fetihleri sırasında da önemli bir şehir olan Zile, Müslüman Arap ordularının güzergâhında bulunmuştur. Danişmendliler zamanı ise İslâmiyet'ten sonra şehrin yıldızının en parlak olduğu dönemdir. Zile'nin önemli yol güzergâhında olması zaman zaman aleyhine de sonuçlar da doğurmuştur. Türkiye Selçukluları zamanında çıkan Baba İshak İsyanı bu bölgeye de sıçramış ve kardeş kavgasında Zile de büyük yıkımlara uğramıştır. Timurlular ile Osmanlılar arasındaki mücadelelerde de Zile çok büyük zarar görmüştür. Sonraki dönemlerde şehir eski önemini koruyamamış ve giderek sönmeye başlamıştır. Özellikle İran'da Sâfeyîler'in kurulması ve Anadolu üzerinde bazı mezhepsel emeller beslemeleri dolayısıyla Zile zor durumda kalmış ve Osmanlı-Sâfeyî mücadelelerinin ortasında kalmış ve zaman zaman harap olmuştur.

KAYNAKÇA

Altın Yıllarında Tokat, Ankara 1986.

Amasyalı Hüseyin Hüsameddin Abdizade, *Amasya Tarihi*, C.2, Der Evkaf-ı Hümayun Nezareti Celilesi, Kuyud-u Kadime Arabî Mütercimi, İstanbul Saadet Hükümet Matbaası, 1327-1330.

Arif Kılıç, "Zile Tarihi", *Çağlı Dergisi*, C.I, Zile: Zile Kültür Derneği, 1961, S.5, 18-19.

Atalar, Münir, "Zile'nin Tarihçesi", *Ondokuz Mayıs Üniv. I. Tarih Boyunca Uluslar Arası Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988.

C. R. Gürsoy, "Zile", *Türk Ansiklopedisi*, C.33, ss.500-501. Ankara: MEB, 1984.

⁹⁸Şimşirgil, *agm*, 232; Gökbilgin, *agm*, 404.

⁹⁹Şimşirgil, *agm*, 232.

¹⁰⁰Şimşirgil, *age*, 231-243.

¹⁰¹Hoca Saadettin, *Tac'üt Tevarih*, (Ankara: Üçdal Neşriyat, 1975), 121.

¹⁰²Evliya Çelebi, *age*, C.I, 130.

- Danişmend Gazi Destanı*: (Haz. Necati Demir), Nixsar: Nixsar Belediyesi Yayınları, 2005.
- Dönmez, Rahmi, *Zile*, Samsun 1951.
- Ethem (Eldem) Halil, *Kayseriye Şehri*, İstanbul 1334.
- Ethem Halil, “Anadolu’da İslamî Kitabeler-Tokat”, *TOEM*, 730-732.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C.I, Sadeleştiren: Tevfik Temelkuran, Necati Aktaş, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1986.
- Goloğlu Mahmut, *Anadolu’nun Milli Devleti Pontus*, Ankara: Goloğlu Yayınları, 1973.
- Göde Kemal, *Kayseri Şehri*, Kültür Bak. 1000 Temel Eser, Ankara 1982.
- Göde Kemal, *Sultan Alâeddin Eratna*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Günaltay, Şemsettin, *Yakın Şark (Romalılar Zamanında Kapodakya, Pont ve Artekisad Krallıkları)*, Ankara: TTK, 1951, IV. Bölüm.
- Handmir Giyaseddin b. Hâce Hümamiddin Muhammed b. Hâce Celaliddin Muhammed, *Tarihu Habibi’s-siyer fi ahbari efradi beşer*, C.II, Tahran: Kitabhane-i Hayyam, 1333.
- Herodot, *Herodot Tarihi*, Terc. Turan Dursun K., Altın Kitaplar, İstanbul. As Basımevi, 1969.
- Hoca Saadettin, *Tacü’t Tevarih*, Ankara: Üçdal Neşriyat, 1975.
- İbn Havkal, *Sûret el-arz*, Türkçe Trc. Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, 2. Baskı, Ankara: TTK, 2001, 212-251.
- İbn Bibi (el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca’ferî er-Rugadi), el- Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye (Selçuk Name), C.I, Çeviri. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Kerimüddin Mahmud-ı Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, Çeviri, Mürsel Öztürk, Ankara: TTK, 2000.
- M. Tayyip Gökbilgin, “Tokat”, *İslam Ansiklopedisi*, c.12/I, ss.394-403. İstanbul: MEB, 197.
- Meral Semra, Yusuf, *Her Yönü İle Zile*, Ankara 1983.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu’d-Düvel Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Yay. haz: Ali Öngül, İzmir: Akademi Kitabevi, 2001.
- Oral, M. Zeki, “Yeni Bulunan Kitabeler”, *Belleten*, XXVI/101, 147-150.
- Özgülç Tahsin, *Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar*, TTK, Ankara 1978.
- Özgülç Tahsin, *Maşat Höyük II, (Boğazköy’ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi)*, TTK, Ankara 1982.
- Özsaïd Mehmed, “Orta Karadeniz Bölgesinde Yeni Prehistorik Yerleşmeler”, *Tarih Boyunca II. Uluslararası Karadeniz Kongresi Bildirileri (1-3 Haziran 1988)*, 124-128, Samsun 1990.
- Ramsay W. M., *Anadolu’nun Tarihi ve Coğrafyası*, Çeviri: Mihri Pektaş, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1960.
- Rawlinson George, M.A.& F.R. G.S., *Parthia*, New York-London 1892.
- Sepetçioğlu, M. Necati, “Anadolu ve Rumeli Topraklarımızın Türkleşmesinde Bir Köprü”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)*, Ankara 1987.
- Sevim Ali, *Anadolu’nun Fethi (Başlangıçtan 1086’ya Kadar)*, Ankara: TTK, 1988.
- Sevim Ali, Yücel Yaşar, *Türkiye Tarihi (Fetih Selçuklu ve Beylikler Dönemi)*, Ankara: TTK, 1989.
- Strabon, *Coğrafya (Geogtaphika)*, Çeviri: Adnan Pekman, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1969), Kitap: XII, Bölüm: III.
- Suryanî Patrik Mihailin Vakainamesi İkinci Kısım (1042-1195) Türkçeye Çeviren* Hrant. D. Andreasyan, Ankara 1944.
- Şahin Mustafa, Yusuf Karabacak, *Coğrafi, Tarihi, İdari, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Zile, Tokat*: Tofset Matbaacılık Ltd. Şirketi, 2005.

Şahin, Kâmil, “Tokat Zile Zaviyeleri ve Kuruluş Amaçları”, *Tarihi ve Kültürü İle II. Zile Sempozyumu*, 6-9 Ekim 2011, Bildiriler, İzmir: Zile Belediyesi Kültür Yayınları 2012, ss.376-380.

Şemsettin Sami, *Kamüs-ül-A’lam*, c.IV, İstanbul: Maarif Nezaret-i Celilesi, 1311.

Şimşirgil Ahmet, “Osmanlılar İdaresinde Zile Şehri 1455-1574”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul: Marmara Ün. yay., 1991, S.6, 231-243.

Takat 1973 İl Yıllığı, Ankara 1973.

Tarihi Zile Panayırı, *Zile Belediyesi 1991-1994 Yılı Çalışma Raporu*, Zile 1994, ss.56-57.

Texier, Charles, *Küçük Asya*, Çeviri: Ali Suad, Ankara: Emformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002.

Tırpan Ahmet, A. Seda Akarsu&Fuad Önemli, “Anahita’nın Kutsal Kenti Zile”, *Tarih ve Kültürü İle II. Zile Sempozyumu 6-9 Ekim, Bildiriler*, İzmir: Zile Belediyesi Kültür Yayınları 2002, ss.394-400,

Turan Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Nakışlar Yayını, 1971.

Türk Ansiklopedisi, C.33.

Uzunçarşılı İ. Hakkı, *Anadolu Beylikleri*, Ankara: TTK, 1988.

Uzunçarşılı İ. Hakkı, *Kitabeler*, İstanbul 1927.

Varlık M. Çetin, “Eratnalılar”, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.8, İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.

Yavi Arsel, *Tokat*, Tokat: Tokat Turizm ve Otelcilik A.Ş. Yayını, 1986.

Zile Belediyesi 1991-1994 Çalışma Raporu, Zile 1994.